

L'edició francesa de la revista *Architectural Digest* (AD núm. 94) publicà, l'estiu del 2010, una fotografia a doble plana on es veia la piscina d'una finca de Palamós mig envoltada per les galeries esplèndides d'un claustre medieval. A continuació, el mes de desembre del mateix any, el professor de la Universitat de Girona i doctor en història medieval Gerardo Boto Varela (León, 1967) donà a conèixer el monument a la revista *Románico* («*De Silos al Mediterráneo. El destino del claustro románico inédito de España*») i en un simposi especialitzat. Tot i haver estudiat mides i característiques mitjançant gràfics —no li varen permetre la entrada a la finca— ho considerà la més gran troballa en art romànic dels darrers anys.

El claustre Mas del Vent de Palamós

*Els llocs, els informes, els tractes
i els protagonistes*

EVARIST PUIG > TEXT

La divulgació massiva del «descobriment» i de les seves circumstàncies es va produir a partir del maig del 2012 a partir de la seva publicació a la portada del diari *El País*. Fins aquells moments no es coneixia la seva existència o en servaven una discreció absoluta proveïdors, hostes i obrers de la finca. Durant més de mig segle, cap llibre ni revista, ni tant sols les locals o comarcals, havia esmentat el claustre.

El Mas del Vent

El Mas del Vent de Palamós, també conegut com a can Crispí i més antigament com a mas Brugarol, és una finca no urbanitzada de 22 hectàrees que afronta amb el carrer Rutlla Alta de Sant Joan, el mas Massoni (Pepó) —erm i descuidat— i el càmping Internacional, i arriba pràcticament fins a la platja de la Fosca. La masia es destina actualment a lloguers de turisme, anunciats per la firma Rough Luxe Hotels & Lodges, i els terrenys a con-

reus ecològics i a bosc. Està tancada amb una tanca metàl·lica i les construccions no es veuen des de l'exterior, amagades per l'arbrat.

L'estil actual de la masia és funcional, i conserva una torre de defensa, construïda probablement el 1585 segons una inscripció. El mas està documentat més antigament. La seva senzilla i rústega arquitectura, tradicional de la ruralia de la Catalunya Vella, determinava la proximitat de masovers i bestiar, pràcticament en convivència. Es comunicava amb la torre mitjançant un pont, ara edificat.

Durant la Guerra dels Tres Anys (1936-1939), el mas va sofrir cruents bombardejos aeris que en determinaren una ràpida decadència. Va ser comprat cap a finals de la dècada de 1940 pel doctor Soler Roig, de Barcelona. Hi va fer obres i el va vendre l'any 1953 a la societat Explotaciones Agrícolas y Forestales Brugarol SA, creada pel ciutadà alemany Hans Engelhorn per a aquesta finalitat.

Hans Engelhorn

Hans Engelhorn era besnét del fundador de l'empresa química alemanya Badische Anilin- und Soda-Fabrik (BASF), una de les més importants del món. Propietari, amb dos germans i altres familiars, d'aquella societat i de la farmacèutica —també alemanya— Boehringer Mannheim, l'any 1933 havia fundat a Catalunya una filial (Boehringer Productos Químico-farmacéuticos SA).

El 1944, el senyor Engelhorn es va traslladar a Barcelona en recerca, segons la premsa, d'un refugi espiritual. Deuria influir-hi la situació bèl·lica i l'estat precari de la seva salut. Es distingia per un posat aristocràtic, exquisit gust estètic i unes afeccions culturals i artístiques que el portaren a relacionar-se amb galeristes, crítics d'art i pintors, que el coneixien pel sobrenom d'Àngel. El seu introductor en aquell ambient fou Mathias Goeritz, pintor, escultor i arquitecte nascut a Danzig l'any 1915. Nacionalitzat mexicà, va morir el 1990 a Ciutat de Mèxic. A Barcelona, on va viure la dècada de 1940, Goeritz formà l'*Escola d'Altamira*, fòrum avantguardista, amb el pintor Alejandro Ragel i l'escultor Alejan-

PERE CATALÀ ROCA

>> *Mas del Vent, 1962.*
Al fons es veu el claustre.

dro Ferrant, als quals s'uniren Santos Torroella, Modest Cuixart, Miró i altres artistes i intel·lectuals del *Dau al Set*. En aquells cercles, Engelhorn hi va conèixer el pintor abstracte Paco García Vilella (1922-2001), avui oblidat, i es convertí en el seu mecenes, promotor i comprador de la major part de les seves pintures. També va adquirir obres de Miró i Dalí.

Ignacio Martínez Hernández fou el promotor del claustre de Ciudad Lineal. Era considerat un home de palla de Byne però, com a bon comerciant, operava amb qui li comprés la mercaderia

García Vilella va ser qui va recomanar a Engelhorn la compra del mas de Palamós l'any 1953 —el seu pare tenia una casa a la vila marinera— i, segons algunes informacions, al mateix temps, la compra del claustre, que trigaria cinc anys a traslladar a la finca.

Un claustre a Ciudad Lineal

El 1931 s'havia iniciat la reconstrucció d'un claustre a la barriada madrilenya de Ciudad Lineal en un solar (carrer Ángel Muñoz, 7-11) que pertanyia a la marquesa Águeda de Martorell. Aleshores aquella contrada perifèrica, ara engolida pel conglomerat urbà, encara conservava grans espais sense edificar i la il·lusió de la ciutat jardí ideada per l'enginyer Arturo Soria l'any 1886.

L'objectiu de l'obra era vendre-la a un «americà ric», diu Juan Manuel Ortiz (nascut el 1926), que va conviure amb el claustre durant la infància i l'adolescència. Era fill de l'obrer encarregat de la reconstrucció.

FOTOTECA PATRIMONIO HISTÓRICO. ARCHIVO MORENO

FOTOTECA PATRIMONIO HISTÓRICO. ARCHIVO MORENO

En les primeres dècades del segle xx, a Amèrica del Nord hi havia una autèntica febre per importar d'Espanya —per qualsevol mitjà— claustres, monestirs sencers i objectes antics. En una d'aquelles operacions els duaners descobriren les pedres dins de caixes facturades com a màquines de cosir. D'aquesta manera, mitjançant una xarxa d'informadors i testaferros, van ser espoliats molts monuments aprofitant l'avinentsa de les desamortitzacions de patrimoni eclesiàstic i el desinterès o el desconeixement de governants, clergat i ciutadans en general.

Els adquirien magnats, financers i filantrops valent-se de marxants d'alta volada com Arthur Byne, arquitecte, fotògraf i realitzador d'importants investigacions sobre el patrimoni castellà i de publicacions que servien de catàleg per a operacions futures.

La nissaga Martínez

Ignacio Martínez Hernández (1888-1956), antiquari de Zamora, domiciliat a Madrid (al carrer Ángel Muñoz, 17) fou el promotor del claustre de Ciudad Lineal. Era considerat un home de palla de Byne però, com a bon comerciant, operava amb qui li comprés la mercaderia: un balcó àrab de fusta del segle XIII destinat a l'Alhambra de Granada; una pica baptismal romànica del monestir de San Pedro de Arlanza al Museu Arqueològic Nacional i una mitja figura de la Verge, de fusta (*Gaceta de Madrid*,

>> Les tres galeries del Claustre, a Ciudad Lineal. A la dreta, Ignacio Martínez, davant de l'obra, a Ciudad Lineal.

7 de maig de 1932). El Museu del Prado li va comprar l'any 1932 el *Retablo de la vida de la Virgen y de San Francisco*, de Nicolás Francés, provinent d'Esteva de las Delicias, a La Bañeza (Burgos). L'any 1930 havia adquirit, per encàrrec d'Arthur Byne, el monestir sencer de Tentudía, de los Caballeros Santiaguistas de Calera de León (Badajoz), màxim exponent de l'art mudèjar i monument històric artístic. Havia numerat les pedres del sostre i, quan començava a fer-les desmuntar, es mobilitzaren els veïns del poble per evitar-ho. Va impedir-ho oficialment el Consell de Ministres del Govern de la República l'any 1934.

José Miguel Merino de Cáceres, catedràtic d'arquitectura i investigador del tràfic d'arqueologia medieval, qua-

lifica Martínez de «*anticuario de medio pelo, tapadera de las acciones de Arthur Byne*». Una seva neboda —Paquita Lozano Martínez, de 85 anys, i que viu a Zamora— diu, en canvi, que «*era un as, el número uno de los anticuarios. Echao p'alante, capaz de convencer a cualquiera, ganador y derrochador de fortunas al mismo tiempo, obtenía dinero a punta pala pero igual que lo ganaba, lo tiraba: invertía en antigüedades, en tomar champán a diario y en entradas de teatro o de toros*». Quan algú li recomanava que posés els diners en un banc responia: «*El banco es mi bolsillo, lo voy sacando, y cuando meta mano y no lo tenga, es que lo he gastado*». Quan el diner s'acabava, la seva esposa havia de córrer a empenyorar joies. *El Heraldo de Zamora* (11-1-1931) qualificava Ignacio Martínez de «*zamorano con suerte*» en haver-li tocat divuit mil pesetes a la grossa de Nadal, una fortuna.

Del seu pare, Fernando Martínez López, natural de Medina de Rioseco, heretà l'ofici i els coneixements dels objectes artístics, sobretot les peces d'«*escaso valor*» de les quals solia desfer-se el clero i els compradors de béns «desamortitzats»: un capellà es va treure de sobre un quadre d'El Greco en creure que no valia res. Don Fernando va intervenir en la compravenda d'*El bote de Zamora*, un tresor de reis moros que ara ha recuperat el Museu Arqueològic Nacional. També va vendre al Metropolitan Museum de

Ignacio Martínez encarregà a Julián Ortiz, restaurador d'art, la reconstrucció del claustre. Ortiz visqué amb la seva esposa i nou fills en una caseta provisional dins del mateix solar

REINALD SERRAT. ARXIU MUNICIPAL DE PALAMÓS

>> Obres de reconstrucció al Mas del Vent de Palamós.

Nova York el grandios *Relieve del León*, de l'església de San Leonardo de Zamora, que admiren cada dia milers de persones. Per obtenir l'escultura, Fernando Martínez va comprar l'església romànica sencera.

L'any 1936, Ignacio va fugir de Madrid més a causa de les seves relacions amb capellans, comtes i marquesos que per idees polítiques. Va anar a parar a Barcelona i va ser torturat en una txeca. Es va establir com a restaurador d'art al palau de la comtessa de Sobradiel, al barri gòtic, i va fixar la residència a Santa Coloma de Gramenet. El seu fill, Federico, va continuar l'activitat. Una néta, Blanca Martínez Fernández, es llicencià en història a la Universitat de Barcelona. Exerceix de professora a l'Institut de Prospectiva de Ciutat de Mèxic i escriu ciència-ficció sota el pseudònim Blanca Mart. Va dedicar als seus avis l'obra *La nimiedad*, inspirada en la Guerra Civil.

Julián Ortiz

Ignacio Martínez encarregà a Julián Ortiz, restaurador d'art, la reconstrucció del claustre. Ortiz visqué amb la seva esposa i nou fills en una caseta provisional dins del mateix solar de Ciudad Lineal on realitzava els treballs. També hi conreaven un hort i hi tenien aviram. Va arribar a tenir trenta obrers de plantilla, suposadament picapedrers de la Sierra.

A Palamós realitzaren els treballs paletes del mestre d'obres Joan Reig i Albosa, especialitzat en rehabilitacions i construccions de tipus monumental

William Randolph Hearst, arruïnat pel crac del 1929, no arribà a comprar el claustre. Byne va morir d'accident l'any 1935 a Santa Cruz de Múdela (Ciudad Real), i la guerra acabà de paralitzar l'obra.

Mobilitzat, Julián Ortiz va anar al front, i durant la retirada va ser internat en un camp de concentració francès.

«*Cuando los alemanes ocupan Francia y empiezan a desvalijar obras de arte y se enteran de que mi padre es restaurador —explica un dels seus fills— le obligan a trabajar para ellos. Se gana la amistad de un coronel de la Gestapo que posibilita que vuelva a España el año 1941. Tenía la obligación de presentarse todos los sábados al cuartel.*»

D'aquesta manera estranyament rocambolesca Julián Ortiz continuà els treballs del claustre a Ciudad Lineal, que es donarien per acabats any 1943 amb tres galeries completes, i la quarta inacabada.

>>> Reportatge d'El Alcázar (1956) titulat «Roma ha brotado en la Ciudad Lineal».

Es desconeix el motiu de la implicació del joier García Calles en l'operació quan encara el lligam de la família Martínez continuava vigent i el fill —Federico, resident a Santa Coloma de Gramenet— es traslladà a Madrid per comunicar la venda als guardians del monument i passar instruccions de desmuntar-lo i tornar-lo a numerar.

El comprador va ser assessorat per l'antiquari Baldomer Falguera, amic seu i primer president del Gremi d'Antiquaris de Catalunya.

Un reportatge d'El Alcázar

Al solar de Madrid, unes filades de rajols van elevar l'alçada de la tanca per evitar que el claustre es veiés des del carrer, però Germán López Arias (1927-2003), periodista molt conegut (*Pueblo, Ya, El Caso, El Alcázar*, Agencia EFE) i que vivia al mateix barri, va publicar l'any 1956 a *El Alcázar* un reportatge il·lustrat amb quatre fotografies titulat «Roma ha brotado en la Ciudad Lineal». Segons l'article, les pedres s'haurien portat vint-i-cinc anys abans des de la província de León.

Podria no tenir-hi cap relació, però la casa de Juan Torbado de Galleguillos de Campos, Sahagún (León) i altres immobles de la seva família havien estat veritables magatzems de peces arqueològiques. Juan Crisóstomo Torbado Flórez (1867-1947) fou arquitecte civil i diocesà i tècnic arqueològic, restaurador dels vitralls de la catedral de León, conservador de la catedral i degà del Col·legi d'Arquitectes de Galícia, Astúries i Lleó. La passió pel col·leccionisme li provenia per via genètica. El seu pare havia comprat diversos immobles religiosos durant la desamortització de Mendizábal, entre els quals San Benito i San Pedro de las Dueñas, i tenia la mania de desmuntar i reconstruir edificacions antigues.

Reconstrucció al Mas del Vent

Les pedres foren traslladades de Madrid a Palamós en camions de l'empresa Mateu i Mateu, de Cassà de la Selva. De tant que pesava la càrrega, semblava que s'esfondrarien, recorda un testimoni. Els Ortiz, en canvi, perderen la pista del material: «Entendimos que iba destinado a unas monjas de la provincia de Gerona».

L'Arxiu Moreno

A la fototeca de l'Institut de Patrimoni Històric Espanyol (Arxiu Moreno: Mariano Moreno García i Vicente Moreno Díaz) existeix una col·lecció d'una cinquantena de fotografies del claustre de quan estava situat a Ciudad Lineal, majoritàriament de capitells, realitzades per Vicente Moreno Díaz (1894-1954). S'interpreta que, durant la dècada de 1930, el promotor de l'obra, que apareix en una de les imatges, encarregà aquest material gràfic com a suport publicitari o catàleg per facilitar la venda. Existeixen instantànies del mateix fotògraf a l'Arxiu Hearst de Berkeley (USA). William Randolph Hearst (1863-1951), l'esmentat magnat i empresari editor de vint-i-vuit grans diaris d'Estats Units, va ser el més gran comprador d'arqueologia espanyola.

La compravenda

Segons els propietaris, existiria una factura o contracte de venda del 23 de juliol del 1958 per import d'un milió

de pessetes emès per una persona de Madrid. El venedor no seria Ignacio Martínez —havia mort el 1956— ni el seu fill, que va anar a informar sobre la venda a Julián Ortiz, guardià i restaurador del claustre, sinó l'antiquari i joier Eutiquiano García Calles, de Béjar (Salamanca), establert aleshores a la plaça Santa Ana de la capital d'Espanya. Era una persona molt ben situada i amic i proveïdor de Manuel Arburúa, ministre de Comerç; de Carmen Polo, esposa del Generalísimo, i de l'alta societat franquista. Frederic Marès, artista polifacètic i expert escultor, va descriure Eutiquiano García a les seves memòries: «su fuerte no eran las antigüedades sino las blondas, los bordados y las joyas».

El seu caràcter de creació historicista d'estil romànic s'adiu amb el context cultural i artístic espanyol i internacional

A Palamós realitzaren els treballs uns paletes del mestre d'obres Joan Reig i Albosa, especialitzat en rehabilitacions i construccions de tipus monumental (Mas Juny, castell de Cap Roig, castell Madeleine Carroll...) a més d'obriers de la mateixa finca —Joan Gallart, encarregat del constructor, s'hi va quedar com a operari fix— i un picapedrer que vivia a la Fosca. Es va seguir un procés artesanal de muntatge, gairebé com a l'edat mitjana, emprant cordes, taulons i plantilles de fusta, però es produïren errors en la col·locació de capitells i danys que no apareixien a Ciudad Lineal. En realitat, segons les fotografies, l'any 1944 el claustre tenia tres ales completes i una quarta inacabada, i a Palamós n'hi ha una menys, fet del qual no es coneix el motiu. Hi ha rumors que es va ensorrar, però no s'ha pogut confirmar aquest punt.

Sobre l'obra del claustre, l'única referència a l'Ajuntament de Palamós sembla que és una inscripció en una fitxa patrimonial no datada: «En les futures intervencions s'ha de visitar l'edifici per tal d'analitzar el valor del claustre romànic presumptament transportat fa uns 30 anys». Per la seva redacció en llengua catalana i la menció dels trenta anys, podria correspondre a la dècada del 1990. En qualsevol cas, en la vintena d'anys que seguiren, o no es varen atorgar llicències d'obres a la finca o no es compliren les previsions de visites i anàlisis inserides en la fitxa.

Cap a finals de la mateixa dècada, l'arqueòloga Ester Tabernero es va dirigir per escrit a l'Ajuntament per demanar-ne la protecció, però no va assolir el seu propòsit. D'altra banda, la Generalitat només va inventariar la masia i la torre de defensa.

L'Arxiu Municipal de Palamós conserva fotografies de la reconstrucció del claustre realitzades per Reinald Serrat, fotògraf palamosí i alhora comptable del mestre d'obres. Els negatius foren donats en diverses trameses a partir del 1995 pel seu fill Francesc dins l'anomenat Fons Serrat, i la seva digitalització és recent.

Als inicis, davant del monument, com si es tractés d'un museu, s'hi emplaçà un rètol: *Claustro románico de Segovia. Siglo XII*. Al cap d'uns anys, el cartell va desaparèixer.

REINALD SERRAT. ARXIU MUNICIPAL DE PALAMÓS

>> Fotografia de les obres de reconstrucció del Mas del Vent conservada a l'Arxiu Municipal de Palamós.

Carmen Gómez-Moreno

Mort el comprador l'any 1960, es diu que Caroline, la vídua i hereva, elevà el 1966 una consulta sobre l'autenticitat del claustre a Carmen Gómez-Moreno Rodríguez (1914-2008), llicenciada en ciències naturals per la Universitat de Madrid i en història de l'art a Harvard, conservadora als departaments d'Art Medieval i *The Cloisters* i Escultura Europea i Arts Decoratives del Metropolitan Museum de Nova York. Per carta no verificada documentalment, li hauria mostrat els seus dubtes basant-se només en fotografies.

Manuel Gómez-Moreno

Manuel Gómez-Moreno Martínez (1870-1970), pare de l'esmentada Carmen Gómez-Moreno, arqueòleg i historiador, director general de Belles Arts l'any 1930, membre de The Spanish Society, de la Junta d'Expropiació del Tresor Artístic durant la Guerra Civil i del patronat del Metropolitan Museum, fou considerat un autor de referència en art medieval. Executor de catàlegs de monuments de diverses províncies castellanques, el fet de no haver publicat el claustre de Ciudad Lineal i de Palamós —tot i presumptament tenir-ne coneixement— ha estat considerat, probablement de forma precipitada, un indici de no validesa.

El també historiador Alejandro Valderas ha remarcat que el mateix Gómez-Moreno visità en diverses ocasions la casa de Torbado a Galleguillos de Campos i s'estranyà de la gran quantitat de peces de claustres romànics que s'hi emmagatzemaven.

L'Arxiu Municipal de Palamós conserva fotografies de la reconstrucció del claustre realitzades per Reinald Serrat, fotògraf palamosí i alhora comptable del mestre d'obres

>> Una perspectiva actual del claustre.

Informe de la Generalitat

La Generalitat va emetre el 31 de juliol del 2012 el següent informe, del qual desconec si n'existeix una versió més àmplia: «Els experts dictaminen que el claustre va ser elaborat durant el primer terç del segle xx o poc abans. El Departament de Cultura ha donat a conèixer les conclusions de l'informe que ha elaborat el grup d'assessors sobre l'origen del claustre del Mas del Vent de Palamós. Les conclusions de l'informe són les següents:

—El claustre de Palamós o, més ben dit, de Ciudad Lineal, és una presentació artística i monumental, elaborada d'inici en terres castellanes o lleoneses durant el primer terç del segle xx o poc abans i mostrada a Madrid fins l'any 1958, per ser seguidament traslladada a Palamós, on ara es troba.

—La major part d'indícis, tant de context com del mateix examen material i artístic de l'obra, porten a considerar que no es tracta d'un claustre romànic desmuntat d'un emplaçament primigeni i remuntat en un nou context amb criteris de fidelitat arqueològica respecte a l'original. El seu caràcter de creació historicista d'estil romànic s'adiu amb el context cultural

i artístic espanyol i internacional interessat per l'art medieval d'ençà del segle xix i al llarg del segle xx.

Hi ha indicis fefaents en l'estudi material que apunten que l'obra pot contenir un cert nombre, encara per determinar, de peces antigues i elements pròpiament romànics. Cal dir que la determinació precisa de les peces romàniques i la seva procedència no és objecte d'aquest informe, que amb els coneixements actuals tan sols pot posar de manifest aquesta possibilitat i indicar la necessitat de recerca en aquest sentit.

Tot i això, es pot afirmar que els elements originals que pugui contenir han de ser de procedència castellana o lleonesa. Respecte a la seva cronologia, hauria de situar-se en el segle xii o molt a l'inici de la centúria següent.

Hi ha indicis fefaents que apunten que l'obra pot contenir un cert nombre de peces antigues i elements pròpiament romànics

A partir d'aquestes conclusions, el grup d'assessors recomana que:

—Atesa la singularitat i importància del claustre cal que sigui incorporat sens falta a l'inventari del patrimoni català per rebre la protecció adient, i alhora cal instar l'Ajuntament de Palamós per tal que sigui declarat Bé d'Interès Local, que assegurí en primera instància la seva conservació i estudi».

Situació actual

L'informe emès a corre-cuita i just abans de vacances per la Generalitat va empenyer molts diaris a considerar que el claustre és una imitació, i van ometre que l'informe advertia expressament que «l'obra pot contenir un cert nombre, encara per determinar, de peces antigues i elements pròpiament romànics», i que no establia la proporció entre allò autèntic, original, i allò que fou reconstruït. Tampoc no dóna raó de les anàlisis petrològiques que podrien determinar-ho i deixa el diagnòstic obert en espera de futures investigacions, per a les quals cal alguna figura de protecció legal. Recomana en aquest sentit la declaració de Bé Cultural d'Interès Local, que encara té pendent d'efectuar l'Ajuntament de Palamós, indispensable per a la lliure entrada dels investigadors.

En el fons, el monument de Palamós resulta una mostra visible de quan una majoria de gent desconeixia o menysvalorava els objectes i l'arquitectura medieval, i una minoria formada per antiquaris, restauradors d'art, fotògrafs, marxants i erudits —no falsificadors ni estafadors— treia profit de la recuperació de ruïnes i, en alguns casos, de veritables espolis. No se sap d'on provenen les pedres del «singular i important» claustre romànic de Palamós, com tampoc no es coneix on han anat a parar els de San Pedro de Gumiel de Izán (Burgos), San Antón (Castrojeriz, Burgos), San Pedro de Arlanza (Burgos), San Benito de Sahagún (León), San Agustín de Beneviere (Carrión de los Condes, Palencia), Santa María de la Sierra (Collado Hermoso, Segovia), Santa María de Moreruela (Zamora) i de molts altres cenobis perduts en la foscor medieval.

Evarist Puig és estudiós de la cultura.